

The Aramaic and Hebrew Inscriptions from Ancient Synagogues / הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים

Author(s): יוסף נוה and J. Naveh

Source: *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies* / ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, Vol. כ, YIGAEI YADIN MEMORIAL VOLUME / ספר יגאל ידין (1989 / תשמ"ט), pp. 302-310

Published by: Israel Exploration Society

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23621905>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Israel Exploration Society is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies* / ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה

הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים

יוסף נוה

בסידורים של יהודי פרס וסין ובמחזור מחלב.¹⁰ גם הכתובות הספרותיות היו קשורות לליטורגיה. על כך מעידה העובדה, ששמות החודשים והמזלות (מס' 27, 45, 67, 70) ורשימת כ"ד המשמרות (מס' 51, 52, 56, 106) זכו לעיבוד פיוטי בידיהם של פייטני התקופה והוכנסו לשירת בתי הכנסת.¹¹ גם את הימצא אותה של הכתובת ההלכתית בבית הכנסת של רחוב (מס' 49) אפשר להבין כפירוש מצוות התלויות במקום. אפילו הציורים שעזרו את הקירות ואת רצפות הפסיפס שבבתי הכנסת קשורים לעבודת האלוהים:¹² ציור קריעת ים סוף (ברורא אירופוס) מספר על גבורת האל; עקידת יצחק (בבית אלפא) ודניאל בגוב האריות (בנערן) מתארים את צדיקותם של הגיבורים המקראיים האלה ומסירותם לאל, הראויות לשמש מופת חינוכי; תיאור דויד לאחר ניצחונו על גולית (חורבת מריש) מבטא את המשאלה לניצחון על האויב; בציור הזאב והכבש ובמלים 'זאיב וטלה ירעו כאחד' (גם כן בחורבת מריש; ראה להלן) יש תפילה לשלום.

ב. כתובות בתי הכנסת והמאגיה

כתובות בתי הכנסת הנדונות כאן הן מסוף התקופה הרומית ומן התקופה הביזנטית. בפרק הזמן הזה רווחה בעולם העתיק בכלל, ובמזרח בפרט, ספרות ענפה של קמיעות והשבעות. הקמיעות נכתבו בידי מומחים לפעולות ולנוסחים מאגיים על פי בקשותיהם של אנשים שונים, שהאמינו שיש ביכולתם של המומחים הללו להפעיל את הכוחות העל-טבעיים כדי לרפאם ממחלות ולהצילם מאויבים, משרים, מרוחות רעות ומעין הרע. העשייה המאגית מתבצעת בשלושה שלבים: הפעולה הפיסית, הלחש הנאמר בעליפה וכתובת הקמיע. אנו מכירים בעיקר את הקמיעות הכתובים ששרדו בארץ ישראל ובסביבתה על פיסות מתכת, ובבבל — כהשבעות כתובות על קערות חרס. אולם בגניזה של קהיר נתגלו, נוסף על קמיעות, גם קטעים רבים מספרי מאגיה המכילים אוסף של הוראות, המורות מה צריך לעשות, ללחוש ולכתוב כדי לרפא או להציל מצרה את הלוקח הפונה אל המומחה. חומר זה מן הגניזה שייך, אמנם, לימי הביניים, אך מנוסחיו ומלשונו ברור שהוא ממשיך את המסורת המאגית שהיתה מקובלת בקרב היהודים בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה.¹³

בימינו יש נטייה להפריד הפרדה מוחלטת בין הדת הממוסדת ובין האמונה והשימוש במאגיה. הפרדה זו לא היתה

עשר שנים חלפו מאז יצא לאור 'על פסיפס ואבן'.¹ הגיע אפוא הזמן לעדכן את מצאי הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, לבחון מחדש את קריאתן של הידועות מכבר ולתאר את ההתקדמות שחלה בחקר התחום הזה.²

יחד עם 'על פסיפס ואבן' יצאו לאור בחו"ל שני ספרים שגם בהם קובצו אותן כתובות: היטנמיסטר ריכו את כל מה שהיה ידוע אז על בתי הכנסת העתיקים בארץ ישראל ובכלל זה גם את הכתובות;³ פיצמאיר והרינגטון קיבצו את הכתובות והתעודות הארמיות מארץ ישראל.⁴ שני ספרים אלה העתיקו בדרך-כלל את הקריאות שהיו מקובלות בזמנם. בשנת 1984 הופיע ספרו של קלאוס באייר ובו רוכזו כל המידע על הטקסטים הארמיים מארץ ישראל.⁵ ספר זה משתרע על 778 עמודים, שמהם מוקדשים בערך 250 לתעתיק הטקסטים ולתרגומם. קריאותיו של באייר והשלמותיו לעתים שגויות.

גם בספרי יש שגיאות. 'נוסף על איסוף הכתובות, מטרת העיקרית היתה לקרוא את הכתובות קריאה מדויקת ולפרשן פירוש נכון, ככל האפשר'.⁶ על-כן התייחסתי לקריאות שהוצעו קודם לכן בביקורתיות רבה, ובדקתי כל כתובת במקורה. כל אימת שלא יכולתי להגיע למקור, בחנתי היטב את התצלומים שעמדו לרשותי. אלה הטעו אותי לפחות בשני מקרים (מס' 20, 37). עתה אני בא לתקן את קריאותי הלא-נכונות ואת הפירושים המוטעים שבספרי.

ההוספות והתיקונים יבואו בחלקו השני של מאמר זה. בחלקו הראשון אעסוק בשלושה נושאים כלליים הנוגעים לכתובות בתי הכנסת. אחד הנושאים, שנדון בהרחבה במחקרים שונים, יטופל בקיצור יחסי. בשני הנושאים האחרים, שהם פרי מחקר חדש שיש לאששו בראיות, תורחב במקצת היריעה.

א. כתובות בתי הכנסת והליטורגיה היהודית

כתובות בתי הכנסת — בין אלה 'שהועתקו ממקור ספרותי' ובין כתובות ההקדשה⁷ — משולכות היטב בספרות התקופה. כתובות ההקדשה אינן אלא תפילות, פניות לאל שיוכור לטובה את התורם והמקדיש.⁸ ג' פרסטר עמד על זיקתה של כתובת ההקדשה של הקהל לליטורגיה היהודית בהצביעו על הדמיון הרב והזהות בפרטים רבים בין הכתובת מיריחו (מס' 69) ובין התפילה בעד הציבור שהיתה מקובלת במאה ה"ח בקהילות כפא שבקרים וקוצ'ין שבהודו.⁹ נ' וידר מצא תפילה זו גם

השדים, אלא גם מן החוקרים של ימינו, שבאו כאלף וחמש מאות שנה אחריו.

אלמנט מאגי נוסף יש בסיפא של הכתובת על נברשת כפר חנניה, באותיות 'פטפט'. בקמיע שנמצא בגניזה (CUL Or.) 1080.6.19 כתוב: 'בשם אתייה האילין פט פט פט צ צ צ צ ... (בשם האותיות האלה ... אתם האותיות הקדושות והמלאכים המשובחים רפאו את פלוני...)'. בקמיע אחר מן הגניזה (T-S K 1.18) אנו קוראים בתוך מסגרת

אל שדי

צבאות ט

פטפ ה' פטט²¹

העובדה, שהמאגיה קנתה לה מושב בבית הכנסת מוכחת גם בכך שקמיעות הושמו בבתי הכנסת. ב'חרכא דמשה' נאמר: 'אם בעית דתהוי אימתך על כל בני אדם כתוב על טסא דאיברא (= על לוח עופרת) ... וקבר בני כנישתא לרוח מערבא';²² ואכן, קמיע שנועד לשלוט על 'עמה דהרה קרתה' (= קהל הכפר הזה) נמצא בין אבני הקיר הצפוני של בית הכנסת בחורבת מריש שבגליל העליון.²³ באחד ה'מתפונים' שנמצאו בקטע של ספר מאגיה מן הגניזה (T-S K 1.162) מופיעה ההוראה 'וקבור יתיה (את הקמיע) תחת ארון בית הכניסת'; והנה, בחפירות בנירים נתגלו באפסוס של בית הכנסת (במקום שעמד הארון) תשעה עשר קמיעות ברונזה, שמהם נפתחו שלושה.²⁴

כתיבת קמיעות היתה מקובלת לא רק בקרב העם הפשוט וההדיוטות, כפי שנהוג לחשוב בדרך-כלל, אלא גם בקרב המעמד החברתי הגבוה והמלומד יותר. קמיע שנחשף בבית פרטי בחורבת כנף, שממזרח לים כנרת, נכתב עבור 'רבי אלעזר ברה דאסתר עברה דאלה שומיה'.²⁵ ככל שאנו מיטיבים להתוודע אל הקמיעות וההשבעות המתגלים באתרי ארץ ישראל, סוריה ובבל, מחד גיסא, ואל ספרי המאגיה שבגניזה, מאידך גיסא, אנו נוכחים לדעת, שבמסגרת המאגיה היהודית התפתחה ספרות עשירה שהיא בעלת הישגים ורמה של ממש.

ג. הכתובות השומרוניות העתיקות

אם נשווה את הכתובות השומרוניות מן המאות ד'-ז' לסה"ג, המכילות את עשרת הדיברות וציטוטים אחרים מן התנ"ך, עם הכתובות מבית הכנסת היהודיים העתיקים, מחד גיסא, ועם הטקסטים המאגיים היהודיים והקמיעות השומרוניים, מאידך גיסא, נגיע למסקנה שהכתובות השומרוניות האלה — כולן או רובן — לא היו שייכות לבתי כנסת שומרונים, כי אם לבתים פרטיים. דעה זו הביע משה גסטר כבר בשנת 1915. הוא הדגיש, שרוב הכתובות השומרוניות נחקקו על משקופים ומוזות, בהתאם לנאמר בשמות י"ב 23, 'ועבר יהוה לנגף את מצרים וראה את הדם על המשקוף ועל המוזות ופסח יהוה על הפתח ולא יתן המשחית לכא אל בתיכם לנגף'. גסטר אף ציין,

קיימת בימי קדם.¹⁴ אדרבא, המאגיה השתלבה בדתות, ובדת היהודית אפילו לא נעדרה מבית הכנסת. בגלגלי המזלות שעטרו את רצפות בתי הכנסת בחמת-טבריה (מס' 27), בבית אלפא (45) ובנערן (67), וברשימת המזלות (ואחריה רשימת חודשי השנה) שברצפת בית הכנסת בעידגר (מס' 70), יש כנראה משום עדות למקומן של האסטרולוגיה ושל המאגיה בבתי הכנסת היהודיים בימי קדם. גם האסטרולוגיה, כמו אחותה המאגיה, לא היתה זרה ליהדות; גם בין היהודים היו רבים שהאמינו בכוחם של המזלות לקבוע את גורלם של בני האדם (ראה להלן, הערה 18). הואיל והמאגיה עברה מדת לדת, נכנסו לדת היהודית גם יסודות פגאניים.

במרכז גלגל המזלות שבבית הכנסת תואר הליוס (אל השמש היווני) בהידור רב. לאל פגאני זה יוחד מקום מכובד מאוד ב'ספר הרזים' (אחד מספרי המאגיה שהיו נפוצים אצל היהודים); שם נאמר, שאם מישוה מבקש לראות את השמש בלילה, עליו לעשות אי אלו פעולות ולהשביע את המלאכים המפורטים שם: 'אחר שתראהו כן תשתחוה ותפול על פניך ארצה והתפלל את התפלה הזאת ...' — וכאן רשומה באותיות עבריות תפילה בלשון היוונית, הימנן להליוס אל השמש.¹⁵ מתקבל על הדעת, שהיהודים לא ראו בהליוס אל, כי אם מלאך.¹⁶ לפיכך אין פה עדות לאמונה סינקרטיסטית, אלא סימן לחירה ברורה של האמונה בכוחות מאגיים לבית הכנסת היהודי.

אחד היסודות העיקריים של המאגיה הוא המסתורין; מאגיה היא אומנות הסוד. המלה 'דו' מציינת בתחום זה לעתים קרובות כישוף, השבעה ואף קמיע, לא רק במלות הפתיחה של הספר 'זה ספר מספרי הרזים', אלא, למשל, גם במלים הראשונות של השבעה ארמית שנכתבה על קערת חרס בבבל: 'זא דגן לשותקי ולסכורי פומה דכל בני אינשה ביש ותיקי דקימין לקיבליה ד... (הקמיע הזה נועד לשחק ולסגור את פי כל בני האדם הרעים והחוזקים הקמים נגד פלוני).¹⁷ במאגיה נפוץ השימוש בכתבי סתר. במשנה ברכות ב, ג (ראה גם תוספתא שם) נזכר המנהג לקרוא את שמע 'למפרע', היינו בסדר מלים הפוך. מן הסוף אל ראשית הטקסט; יש שהפכו את סדר האותיות במלה, ויש שכתבו בכתב מהופך, היינו ב'כתב ראי'. בני אדם האמינו, שבכתיבה או בקריאה 'למפרע' גובר תוקפו של הטקסט.¹⁸ יש להניח, שאמונה זו הנחתה גם את מי שהזמין (או שיכז) את הפסיפס ברצפת בית הכנסת בחמת טבריה (מס' 27), כאשר כתב בגלגל המזלות את התיבה 'דלי' בכתב ראי.¹⁹ משערים, שכוונת הכתיבה בשיטות סתר היתה להסתיר משהו מיריעתם של היצורים העל-טבעיים שבעולם המאגיה, כדי שלא יוכלו להזיק.²⁰ בנברשת שמקורה, כנראה, בבית הכנסת העתיק בכפר חנניה נחרתה הכתובת שלהלן (מס' 16):

דן כלילה ²¹תגשאפ ²²קתיפת לאתרה קדישה
דכפר חנניה דכירין לטב
אמן סלה שלום פטפט

כאן הצליח הכותב להעלים את שמות התורמים לא רק מן

נווה-מדבר זה נמצא משקוף על שתי מזוזותיו; על המשקוף נחקקה קריאת-שמע, היינו דברים ו' 4-9, ועל אחת המזוזות נכתב הפסוק מדברים ו' 15 'והסיר ה' ממך כל חולי וכל מדוי מצרים הרעים אשר ידעת לא ישימים כך ונתנם) ככל שנאיד'. הכתובות האלה מתדמור ידועות כבר יותר ממאה שנה ורוב החוקרים ייחסו אותן לבית-כנסת.³⁵ אולם עוד ב-1902 טען מיטוון, שהמשקוף והמזוזות האלה מתדמור לא שימשו כניסה לבית-כנסת, כי אם לבית פרטי. הוא הצביע על האופי הפרופילקטי של הפסוקים המצוטטים והראה, שלפסוק שבדברי רים ו' 15 יש מקבילה בשמות ט"ו 26; על הפסוק האחרון נאמר במשנה סנהדרין י, א כרלקמן: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא... ואלו שאין להם חלק לעולם הבא... והלווחש על המכה ואומר "כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רפאך" (שמות ט"ו 26).³⁶ פסוק זה מצוטט לעתים קרובות בהשבעות יהודיות (לפעמים יחד עם דברים ו' 15)³⁷ ובקמיעות השומרוניים הוא נפוץ מאוד בקיצור של ארבע או שתי המלים האחרונות: 'כי אני יהוה רפאך'.³⁸ ברם, התלמוד מייחס תכונה מאגית גם לדברים ו' 15: בבבלי בבא מציעא קז ע"ב נאמר: 'והסיר ה' ממך כל חולי, אמר רב זו עין'.

כאמור, רוב הפסוקים שבכתובות האבן השומרוניות חוזרים ונשנים בנוסחי ההשבעה היהודיים, אבל עשרת הדיברות נראים יוצאי דופן. נוסח עשרת הדיברות מצוי בשני מקורות יהודיים עתיקים יחד עם קריאת-שמע: בפאפירוס נאש מן המאה הב' לפנה"ס מופיעים עשרת הדיברות ואחריהם כתובים שני הפסוקים הראשונים של קריאת-שמע;³⁹ בתפילין מקומראן (מלפני שנת 70 לסה"נ) כתובים עשרת הדיברות בצד פסוקים אחרים ובכללם קריאת-שמע.⁴⁰ לא זה המקום לדון בקירבה שבין התפילין, המזוזה והקמיע,⁴¹ אך נראה הדבר ששימושם של פאפירוס נאש היה דומה לשימושם של אלה. מכל מקום, נראה הדבר שכימי הבית השני מילאו עשרת הדיברות תפקיד חשוב במאגיה ובליטורגיה היהודית. בעניין חשיבותם של עשרת הדיברות והיעלמם מסדר התפילה נאמר בירושלמי ברכות ג ע"ג: 'בדין הוה שיהו קורין עשרת הדיברות בכל יום; ומפני מה אין קורין אותן? מפני טינת המינין, שלא יהו אומרים לבדם ניתנו לו למשה בסיני'.⁴²

ד. הוספות ותיקונים

בפרק זה אין אני בא לתקן את שגיאות הדפוס שבספר, או לעדכן את הביבליוגרפיה; אף איני מתכוון להוסיף את קטעי הכתובות הקטנים, שנתגלו לאחרונה.⁴³ הדברים דלהלן נועדו לתיקונים משמעותיים ועקרוניים בקריאת הטקסטים או בהבנתם ולהוספות של כתובות שלמות או של קטעים שיש בהם לפחות תיבה ברורה אחת. גם כאן יידונו הכתובות בסדרן הגיאוגרפי, מצפון לדרום.

1. חורבת מריש⁴⁴

בין שרידי בית-הכנסת העתיק בחורבת מריש (ח'רבת מארוס, בערך 3.5 ק"מ מצפון-מזרח לתל חצור) שבגליל העליון

השומרונים קיבלו את הציווי בדברים ו' 9 'וכתבתם על מזוזת ביתך ובשעריך' באופן מילולי, ופירשו את 'הדברים' שבפסוק 6 כ'עשרת הדברים', היינו 'עשרת הדיברות'. כמרכן הצביע גסטר על-כך, שעשרת הדיברות והפסוקים האחרים נבחרו בידי השומרונים לכתובותיהם במגמה פרופילקטית, היינו מתוך אמונה שיש בנוסחם כוח לשמור ולהגן על תושבי הבית מכל רע.²⁶

אולם הדעה הרווחת היום מתייחסת אל הכתובות השומרוניות יות הללו כאל כתובות ששרדו מבתי-הכנסת השומרוניים העתיקים, אף-על-פי שאף אחת מהן לא נתגלתה במכלול ארכיאולוגי שיצדיק את הדעה הזאת.²⁷ רק שלוש כתובות בכתב שומרוני נמצאו עד כה בין שרידי מבנים שהיו עשויים לשמש בתי-כנסת שומרוניים, ושלושן שוכצו ברצפות פסיפס, בצד כתובות הקדשה יווניות. הכתובת באותיות שומרוניות בבית-שאן מכילה טקסט יווני, שתרגומו הוא 'האדון, עזור לאפריים) ולענן';²⁸ זו מתל קסילה היא כתובת הקדשה ארמית שומרונית,²⁹ ואילו הכתובת משעלבים מכילה את הנוסח השומרוני של שמות ט"ו 18: 'יהוה ימלך עולם ועד'.³⁰

בעוד ששלוש הכתובות השומרוניות האלה, שנתגלו ברצף פות הפסיפס בין שרידי שלושה מבנים (ועקב כך ייחסו את המבנים לבתי-כנסת שומרוניים), דומות בתוכנן לכתובות מבתי-הכנסת היהודיים,³¹ לכתובות השומרוניות שנחקקו באבן אין מקבילות בין כתובות בתי-הכנסת היהודיים.³² לעומת זאת, רוב הטקסטים שבכתובות השומרוניות מופיעים בנוסחי ההשבעה היהודיים; יתר על-כך, נוסח מקוצר של הפסוקים שבכתובות השומרוניות אפשר למצוא בקמיעות השומרוניים. למשל, באמאוס נתגלו ארבע כתובות שומרוניות: כתובת א' נתגלתה על כותרת של עמוד, ונוסחה: 'ברוך שמו לעולם, וכן EIC ΘEOC (= 'יהוה אחד', דברים ו' 4); כתובת ב' רג' פותחות במלים 'יהוה גיבור במלחמה יהוה שמו' (שמות ט"ו 3) והמשכה של כתובת ב' הוא 'אין כאל ישרון' (דברים ג"ג 26); כתובת ד' מכילה את הפסוק משמות י"ב 23: 'ופסח יהוה על הפתח ולא יתן המשחית לבא'. בבית אל-מא, שליד שכם, נמצא משקוף ועליו חקוקים עשרת הדיברות והפסוק במדבר י' 35: 'קומה יהוה ויפצו איבך וינסו משנאיד מפניך'.³³

בקמיעות השומרוניים העתיקים (בעיקר תליונים וטבעות מברונזה) נפוצות ביותר הסיסמאות 'קומה יהוה', 'יהוה גיבור', 'יהוה אחד' ואין כאל ישרון'.³⁴ 'יהוה אחד' מסמל את 'שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד' (דברים ו' 4). על מקומו של הפסוק הזה (לברו ועם המשכו עד פסוק 9) במאגיה היהודית אין צורך להאריך בדיבור; שימושם נפוץ ביותר, כי מקובלת היתה האמונה שקריאת-שמע יעילה נגד חרדה (בבלי, מגילה ג ע"א) וכל הקורא קריאת-שמע על מיטתו, מזיקין בדילין הימנו' (בבלי, ברכות ה ע"א).

כתובות עם נוסחים מקראיים ארוכים יחסית, מסוג הכתובות השומרוניות שנחקקו באבן, לא נמצאו עד כה בין שרידי בתי-הכנסת היהודיים העתיקים. כתובות יהודיות מקבילות לכתובות השומרוניות האלה נתגלו רק בתדמור. ברובע המגורים של

עד עתה לא נמצאו פסוקי מקרא חקוקים על משקופי בתי־הכנסת העתיקים. ציטוטים מהחומש על משקופים ומוזות היו מקובלים בקרב השומרונים; אך אלה, כנראה, לא היו שייכים לבת־הכנסת, כי אם נכתבו בכניסות לבתים פרטיים (ראה למעלה).

לדעת החופרים החדר הזה, עם הכתובות על רצפת הפסיפס והמשקוף, נוסף בשלב מאוחר יחסית בתולדות בית־הכנסת והוא שימש בית־מדרש.

2. קצרים

לקטע הכתובת מס' 110 '... עוזי עבר הדן רבועה ...' נמצא קטע נוסף:

[] [רין מנין] []

אולי אפשר להשלים '[ת]רין מנין', היינו 'שני מנים'; והשווה 'מני' שבכתובת הפסיפס בחורבת מריש. קשה לדעת כיצד התקשרו שני הקטעים האלה.⁴⁵

על הפירוש הנכון של התיבה 'רבועה' עמדו 'מייטליס ודן אורמן'.⁴⁶ 'רבוע' הוא אולם לסעודות ולמסיבות. השורש הארמי 'רבע' מקביל ל'רבע' העברי. מלה זו מופיעה בתלמוד הירושלמי ומציינת דבר הנמצא בבית־המדרש (שבת ז ע"א; יז ע"ג). בכתובות נבטיות ותדמוריות המלה המקבילה היא 'רבעתא', ואילו ביוונית — κλίτη. ייתכן שכתובת זו מצביעה על קיומו של בית־מדרש במקום.

3. עסליה

בשנת 1976 גילה חיים בן־דוד מקשת באחד מבתי הכפר עסליה שבגולן קטע של כתובת חקוקה באבן בזלת מחוררת. קריאתה של הכתובת קשה מאוד; על־כן ההצעה שלהלן היא משוערת וזמנית (איור 4):⁴⁷

.....

[	1. ושת מן לו
[	2. ממה דיה
[	3. ועל אורחא]
[	4. ושכלל מוֹדִין
[	5. וחרן

אולי אפשר להשלים:

[הדן ביתא אתבני בשנת ... מאה ...] / ושת מן נידבת ... /
ממה דיהב ... / ועל אורחא ...] / ושכלל ...] / וחרת ...]
היינו: 'הבית הזה נבנה בשנת ... ושש מנידת פלוני, ממה שנתן ... ועל דרך (?) ... ושיכלל ... וחידש ...'.

ברוך אתה בורא יוֹבֵרֵן וְאֵתְחַבֵּאתוּ

איור 3. דברים כ"ח 6 על משקוף מחורבת מריש

חשפו צבי אילן ועמנואל דמתי קטע של רצפת פסיפס ובו מתואר איש צעיר נשען על מגן ולידו חרב וקסדה. בקצה הרצפה כתוב (איור 1):

יודן בר שמעון
מני

יודן בר שמעון
מני

איור 1. כתובת הקדשה על פסיפס מחורבת מריש

הדמות היא כנראה דמותו של דויד הצעיר עם כלי המלחמה הגדולים של גולית המנוצח. הכתובת מציינת את שמו של הנרבן. כתובות הקדשה המכילות את שם הנרבן בלבד נמצאו בבת־הכנסת העתיקים בכפר ברעם (מס' 2), באפק (מס' 28) ובעזה (מס' 54). החופרים עדיין מתלבטים בפירוש התיבה האחרונה (שם פרטי, 'ממונה', 'ממני?'); נראה לי, שהיא באה לומר שהנרבן, יודן בר שמעון, תרם לבית־הכנסת 'מני', היינו מנה כסף אחד; והשווה '[ת]רין מנין' שבקטע הכתובת מקצרין (ראה להלן).

החדר שנבנה בחלקה המערבי של החצר שמדרום לבית־הכנסת היה מעוטר ברצפת פסיפס, שנהרסה ברובה, אך עדיין אפשר לראות את הראשים של הכבש והואב, שעמדו משני צדדיה של אמפורה. בין ראשי שתי החיות כתוב בשתי שורות (איור 2):

זאבי וטלה
ירעו כאחד

זאבי וטלה
ירעו כאחד

איור 2. ישעיה ס"ה 25 משובץ ברצפת פסיפס בחורבת מריש

במלים אלה מישעיהו ס"ה 25 ובציור יש משום תפילה לשלום, כשם שבתיאור דמותו של דויד לאחר ניצחונו על גולית יש הבעת תקווה לישועה וניצחון על אויבי ישראל. בכניסה לחדר הזה היה משקוף מעוטר, שבתחתיתו חקוק הציטוט מדברים כ"ח 6 (איור 3):

ברוך אתה בורא וברוך אתה בצאתך

איור 5. קטע של כתובת מחורבת כנף

איור 4. קטע של כתובת מעסליה

6. חורבת העמודים (אום אל-עמר)
בחפירותיו של י' לוינ נתגלה קטע של כתובת פסיפס,
שאפשר לקרוא אותה ולהשלימה כך (איור 6):⁵¹

1. [דכיר לטב]
2. [... בר תנחום]
3. [דעבר ה'ה טבלה]
4. [רפסיפס]ה ואגרה
5. [תהא לה ב'הכתה]
6. [אמן סלה]

איור 6. קטע של כתובת פסיפס מחורבת העמודים

ההשלמה המשוערת מסתמכת על הביטויים המופיעים
בכתובות בתי הכנסת מס' 13, 75, 85, וכן 88-89.

4. כורזין

התיבה 'סטוה', המופיעה בכתובת על כיסא האבן מכורזין
(מס' 17), מוסברת בדרך-כלל כשורת עמודים, או מקום
שעמודים תוחמים אותו (στόα). אולם בכל הכתובות מציינת
המלה שאחרי 'עבר הדן / הדה' את החפץ הנתרם, שעליו
מופיעה הכתובת; עליכן אין זה הגיוני שתרומה של שורת
עמודים תיכתב על כיסא. משום כך יש להתייחס בכובד ראש
להצעתו של י'נ אפשטיין, ש'סטוה' בכתובתנו אינו אלא
'איסתוא', היינו 'איצטבא', שבמקורותינו (משנה נדה ט, ג;
בבלי קידושין ע"א; מועד קטן י ע"ב) מציין גם כיסא.⁵² אם כן
הדבר, למה מתייחסת התיבה 'דרגוה'? מה הן מדרגותיו של
הכיסא?

לאחרונה נזקק זאב ייבין לפירושו של אפשטיין כדי
להצדיק את השחזור שהוא מציע בבית הכנסת העתיק בכורזין.
ברם, אפשטיין טען ש'סטוה' = כיסא של אבן, ולא 'מקום
מוגבה מעל מפלס שלידו, שאליו עולים בכמה מדרגות' ושעליו
עמד הכיסא, כדעת ייבין.⁵³

5. חורבת כנף

לכתובת מס' 19 נוסף עתה קטע המכיל רק מלה אחת ואות
אחרונה של מלה אחרת (איור 5):⁵⁴

[...] דעברה [...]

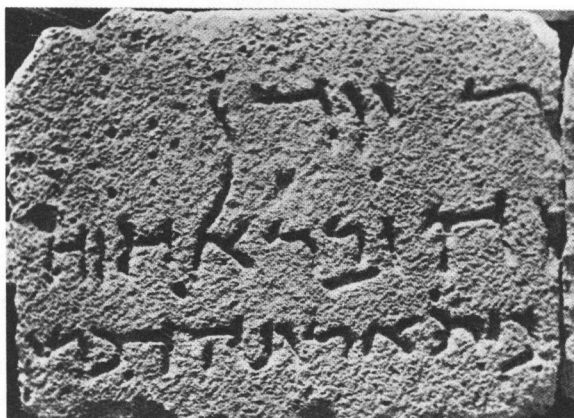
צבי מעוז מציע לחבר את שני הקטעים ולהשלים את
הטקסט כך: 'הדה איסכופ[ת]ה דכיר לטב יוסה בר חלפו בר חניו
דעברה', היינו 'המשקוף הזה, זכור לטוב ... שעשא'. קריאה זו
קשה, אך אין בידי הצעה טובה יותר. אולי אפשר לקרוא את
שם סבו של התורם 'חננאי'?

קריאת המהדירים בשורה השנייה [וריה]בון תלתה דינרין לכנשתא' קשה. אולי אפשר לקרוא ולהשלים [על / ניד]בת תלתה דהבין ל...⁵² אם יש ממש בקריאה זו, הרי 'דהב' הוא כנראה דינר זהב, היינו 'זהב'; ראה תוספתא, שבועות ה, ט וכן בבלי, בבא בתרא קסה ע"ב.

8. נוה

בכתובת מס' 37 הציע ברסלבי לקרוא 'בית ארונה', אך בתצלום המצורף לפרסום קשה לאמת קריאה זו.⁵³ עתה, משהגיע לידי תצלום טוב (איור 8),⁵⁴ אני חוזר בי מספקנותי. הקריאה היא כדלקמן:

1. [... בַר יוֹדִין]
2. [...אִיה בְּרַ' אַחוּה]
3. [עבדו] בית ארונה דכרין]
4. [לטב]

איור 8. קטע של כתובת מנוה

בשורה 2 'בר אחוה' = 'בן אחיו'; והשווה הכתיב 'וה' עם 'דרגוה' (מס' 17); 'וה' מצוי גם שלוש פעמים בכתובת מעין־גדי (מס' 70); לעומת כתיב זה, ראה 'אחיו' בכתובת מס' 20 בח' העמודים.

בסוף הכתובת מקובל לקרוא 'בית ארונה דנה',⁵² אבל הקריאה הנכונה היא לא 'דנה', אלא 'דכרין לטב'. ביטוי זה מופיע גם בסוף הכתובת על הנברשת מכפר חנניה (מס' 16) ובסופן של החרותות מדורא אירופוס, מס' 102 ר' 104.

9. ח'ירבת חברה

קטע הכתובת על שבר עמוד מח'ירבת חברה שליך יבנה⁵⁵ לא נכלל בספרי. על טעותי זו העמידני רוני רייד, שקרא את הכתוב מחדש והשלימו.⁵⁶ הקריאה וההשלמה הסבירות הן (איור 9):

1. [דכיר לטב ... בר]
2. [שמעון דובן [הדין]
3. [עמודה בש]. []
4. [] [] [] []

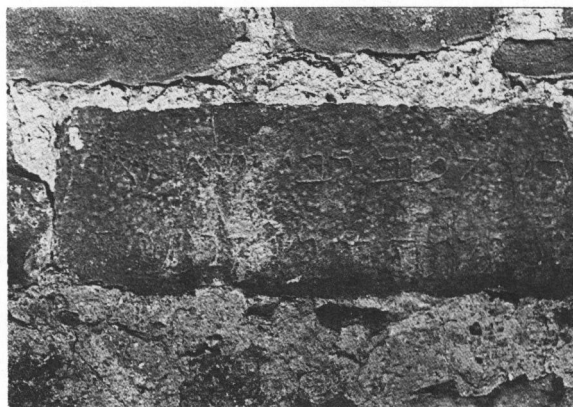
'אגרה', בוודאי מתייחס פה לגג בית־הכנסת. באייר משלים [הורה טבלה / [עמודה] ואגרה', היינו 'הפסיפס, העמודים והגג'.⁵²

בכתובת שנמצאה בשנות העשרים על אחת מאבני בית־הכנסת באום אל־עמד (מס' 20) קרא אביגד 'הדן תרא דמרי שומיא' ותרגם (בשערו כי 'תרא' > 'תרעא'): 'השער הזה של ארון השמים'.⁵³ תרגום זה 'קשה מאוד, בעיקר בגלל העובדה שכתובת זו נחרתה חריטה רדודה באבן־בנייה רגילה, ולא נחקקה על משקוף שהיה בשער בית־הכנסת; וראה התיבה 'תרעה' בכתובות מס' 11, 15, ו־21.⁵⁴ בחפשי פתרון לבעיה, ביקשתי לראות את הכתובת, אך האבן לא היתה בהישג יד אדם. נאלצתי אפוא להסתפק בתצלום הכתובת. ואכן, מימין לראש האות השנייה במלה שנקראה 'תרא' ראיתי בתצלום קרס, ושיעורתי שאין זו האות ריש, כי אם קוף. לאור זה הצעתי לקרוא 'תקא', היינו המלה היוונית *θαλά*. שפירושה ארון, ארגז, קופסה; ומכאן 'תיק ספריתורה', שבבבלי מגילה כו ע"ב. 'תקא דמרי שומיא' — חשבתי — עשוי לציין תיבה להחזקת ספר־תורה, או ארון־קודש. היום אני יודע, שיכולתי לסמוך על עינו הבוחנת של פרופ' אביגד: לאחר שנמצאה האבן התברר, שהתצלום הטעה אותי; הקרס שראיתי אינו חרות באבן.⁵⁵ בעיית 'תרא דמרי שומיא' העסיקה גם את היטנמייסטר. הוא הציע לגרוס לא תר(ע)א, כי אם (א)תרא', היינו 'מקום ארון השמים' = בית־הכנסת.⁵⁶ ייתכן שצורק היטנמייסטר. מכל מקום, הצעתי לקרוא 'תקא' נפלה.

7. טבריה

בין אבני הבנייה של בריכת־מים שמצפון לטבריה גילה יצחק גל אבן ועליה שתי שורות של כתב. הכתובת צולמה ופורסמה בידי גל וצבי אילן.⁵⁷ בכתובת אפשר לקרוא את המלים האלה (איור 7):

[רכין] לטב רכי עולא ואחוי' []
[] בל תלתה ...

איור 7. קטע של כתובת מצפון לטבריה

'עזרין' ו'חזיקין', צורות המקבילות ל'עזריה' ו'חזקיה' בתוספת נון, כמו בשם 'יודן'. תיקון זה עלה על דעתי בקוראי מחדש את הדין-חשבון הראשוני על חפירות מצדה; בהערה שם כתב ידן כדלקמן: 'תלוש אחר נושא את הכתובת "חזקין"'. נדמה, שיש להבינו על דרך יודן = יהודה, בעין = בעיה (וראה מכתבי ברכוכבא), כלומר חזקיה'.⁶⁵

11. דורא אירופוס

בכתובת ההקדשה הראשית של בית הכנסת בדורא אירופוס (מס' 88) העתקתי בשורה 9 'בשת חדה וחמשין יסדו'. אולם קריאה זו מסופקת מאוד, והיא למעשה השלמה של סוקניק, שיסודה בטעות. הצורה 'שת' כסמיכות, במקום 'שנת', אינה ידועה בארמית, אלא בשתי קריאות של סוקניק, כאן ובמצבה ג' מצוער, וגם שם אין היא מאוששת.⁶⁶ אולי עדיפה כאן קריאתו של אוברמן 'בשתה [דשת] וחמשין', התואמת את מספר השנה שבשורות 2-3 בכתובת זו ובשורות 1-2 בכתובת מס' 89.⁶⁷

ה. כתובות שלא פורסמו

נוסף על הכתובת ההלכתית על פסיפס (מס' 49) נמצאה בבית הכנסת של רחוב בעמק בית שאן גם כתובת הקדשה על פסיפס. כמורכן נתגלו במקום כתובות על טיח הקירות. לפי עדותה של החופרת פאני ויטו, שתי כתובות הן מעין 'לוחות-שנה ליטורגיים', ואחת, שהיא מקוטעת מאוד, כוללת רשימה של כ"ז משמרות הכוהנים.⁶⁸ כתובות הטיח האחרות הן בעיקר הקדשות,⁶⁹ אך נמצאו גם קטעי טיח המעידים על כך שהכתובת ההלכתית (פרט לרשימת העיירות בתחום סיבסטי) נכתבה גם על קיר בית-הכנסת ברחוב.

יש להעיר בצער, שדן ברג' עדיין לא פרסם את כתובת הפסיפס הקצרה שמצא בעין-גדי בשנת תשל"ב.⁷⁰

איור 9. קטע של כתובת מח'ירבת חברה

טקסט מקוטע זה דומה לכתובת על העמוד מבית-גוברין (מס' 71), שבה מופיע הצירוף 'רזבן הדין עמודא ליקרה דכנישתא'. השחזור שהציע רוני רייך בסוף הכתובת מח'ירבת חברה 'בשנות ... / למלכותה [ד...] קשה.

10. עין-גדי

נראה לי, שכל הצעות הקריאה של שמות התורמים בכתובת עין-גדי (מס' 70) לא עלו יפה עד כה. הקריאה הנכונה היא

הערות

6. על פסיפס ואבן (לעיל, הערה 1), עמ' ז.
7. שם, עמ' 6.
8. ראה: J. Naveh, 'Graffiti and Dedications', *BASOR* 235 (1979), pp. 27-30.
9. ראה: ג' פרסטר, 'כתובות מבתי-הכנסת העתיקים וזיקתן לנוסחים של ברכה ותפילה', קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 12-40; ראה שם, בעמ' 41-46, גם את הערותיהם של א' הורביץ ו' יהלום.
10. ראה: נ' וידר, 'כתובת יריחו והליטורגיה היהודית', תרכ"ז נ"ב (תשמ"ג), עמ' 557-579. המחזור מחלב הוא משנת 1410.
11. ראה: י' יהלום, 'ביקורת על "על פסיפס ואבן"', קרית-ספר נג (תשל"ח), עמ' 354.
12. ראה: Pirhiya Beck, 'The Drawings from Kuntillet', *Tel Aviv* 9 (1982), p. 46.

1. י' נוח, על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח. המספרים שבמאמר מתייחסים למספרי הכתובות שבספר הזה.
2. מחקר זה נתמך בידי הקרן למחקר בסיסי שבניהול האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
3. ראה: F. Hüttenmeister, 'Die jüdischen Synagogen, Lehrhäuser und Gerichtshöfe', in: F. Hüttenmeister & G. Reeg, *Die antiken Synagogen in Israel*, I, Wiesbaden 1977.
4. ראה: J.A. Fitzmyer & D.J. Harrington, *A Manual of Palestinian Aramaic Texts*, Rome 1978, pp. 251-303; P.E. Dion, *JAOS* 102 (1982), p. 182.
5. ראה: Klaus Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, Göttingen 1984.

13. J. Naveh & S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls, Aramaic Incantations of Late Antiquity*, Jerusalem-Leiden 1985, pp. 29–30, 215–240.
14. H.D. Betz (ed.), *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago-London 1986, p. XLI.
15. מ' מרגליות, ספר הרוזים, הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד, ירושלים תשכ"ז, עמ' 99 (הרקיע הרביעי, שורות 59–63).
16. בעל ספר הרוזים (כ, 147) קורא לו 'המלאך הגדול הנקרא שמש'; ראה גם דברי מרגליות במבוא, שם, עמ' 12–16. וראה גם: M. Smith, 'Helios, in Palestine', *Eretz-Israel* 16 (Orlinsky Volume), Jerusalem 1982, pp. 209*–210*.
17. ראה נוח ושקד (לעיל, הערה 13), עמ' 164, קערה מס' 6, שורות 1–2.
18. L. Blau, *Das altjüdische Zaubrewesen*, Budapest 1898, pp. 85–86, 147–149. אופיו של האדם על-פי צורות אברי גופו ומזלו (היינו זמן לידתו במזל כלשהו), כתוב 'למפרע' (משמאל לימין) באותיות יהודיות, תוך שיבוץ מספר אותיות עבריות עתיקות ויוניות, רהינו בכתב סתרים. ראה: J.M. Allegro, *Qumran Cave 4 (DJD V)*, Oxford 1968, No. 186.
19. ראה: י' בראנר, 'דילי', תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 510.
20. ראה בלאו (לעיל, הערה 18).
21. קמיעות אלה מן הגניזה יפרסמו נוח וש' שקד בספר על טקסטים מאגיים נוספים (מספריהם: גניזה 20 וגניזה 27). בקמיעות בנימנינו 'טפטפיה' הוא אחד המלאכים השכיחים ביותר; ראה: T. Schrire, *Hebrew Amulets*, London 1966, p. 109.
22. מהדורת משה גסטר [Journal of the Royal Asiatic Society] 1896, ג' 105.
23. ראה: י' נוח, 'כיבוש טוב, אין כמוהו, קמיע עתיק מחורבת מריש שבגליל (נוח ושקד, קמיע מס' 16), תרביץ נ"ד (תשמ"ה), עמ' 367–382.
24. ראה נוח ושקד (לעיל, הערה 13), קמיעות מס' 11–13.
25. שם, קמיע מס' 3.
26. M. Gaster, 'Samaritan Phylacteries and Amulets', *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 37 (1915), pp. 135–136.
27. G. Reeg, 'Die samaritanischen Synagogen', in: F.G. Hüttenmeister & G. Reeg, *Die antiken Synagogen in Israel II*, Wiesbaden 1977, p. 551.
28. J. Naveh, 'A Greek Dedication in Samaritan Letters', *IEJ* 31 (1981), pp. 220–222.
29. Y. Tsafir, 'A New Reading of the Samaritan Inscription from Tell Qasile', *IEJ* 31 (1981), pp. 223–226; R. Macuch, 'A New Interpretation of the Samaritan Inscription from Tell Qasile', *IEJ* 35 (1985), pp. 183–185.
30. E.L. Sukenik, 'The Samaritan Synagogue at Salbit', *Bulletin of Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogues* (1949), pp. 25–30.
31. הכתובת משעלבים דומה אולי לברכה 'שלוש על ישראל' (פסוקים אחרונים בתהילים קכ"ה ובתהילים קכ"ח) המופיעה בבתי הכנסת יהודיים עתיקים שונים (מס' 38, 50, 68, 70, 75, 111).
32. יוצאת מן הכלל היא, אולי, הכתובת על המשקוף מחורבת מריש: 'ברוך אתה בכוך וברוך אתה בצאתך'; וראה להלן.
33. ראה ריג (לעיל, הערה 27).
34. R. Pummer, 'Samaritan Amulets from the Roman-Byzantine Period and Their Wearers', *RB* 94 (1987), pp. 251–263.
35. J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum II*, Rome 1952, Nos. 821–823.
36. E. Mittwoch, 'Hebräische Inschriften aus Palmyra', *Beiträge zur Assyriologie* 4 (1902), pp. 203–206.
37. ראה נוח ושקד (לעיל, הערה 13), קמיע מס' 13 וגניזה מס' 8.
38. פומר (לעיל, הערה 34).
39. ראה: מ"צ סגל, 'הגומא של נאש', לשוננו ט"ו (תש"ו), עמ' 27–36.
40. ראה: י' דיון, 'תפילין-שלדאש מקומראן', ארץ-ישראל ט' (ספר אולברייט), ירושלים תשכ"ט, עמ' 60–85.
41. J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, New York 1939, pp. 145–152; E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, II, New York 1953, pp. 208–210.
42. הנוסח על-פי קטע מן הגניזה. ראה: א"א אורכר, 'מעמדם של עשרת הדיברות בעבודה ובתפילה', בתוך: בן-ציון סגל (עורך), עשרת הדיברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 131.
43. ראה: למשל: דן אורכר, 'כתובות יהודיות מתקופת המשנה והתלמוד באזור קצרין שבגולן', תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 537–541.
44. ראה: צבי אילן ועמנואל דמתי, מרות, הכפר היהודי הקדום, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 65–58, 75–80. איורים 1–3, שצוירו בידי הגב' עדה ירדני, מועתקים כאן בהסכמתם האדיבה של המחברים.
45. ראה: צבי מעוז, הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן, בהוצאת בית-ספר שרה גולן, קצרין תשמ"ב, עמ' 40; אורמן (לעיל, הערה 43), עמ' 536.
46. ראה: יצחק מייטליס, 'למשמעות הרבוע מקצרין', תרביץ נ"ג (תשמ"ד), עמ' 466–465; אורמן (לעיל, הערה 43), עמ' 533–535.
47. ראה: צבי מעוז, 'עסליה' — כפר יהודי ובית כנסת עתיק בגולן, טבע וארץ כ"א (1979), עמ' 188; אורמן (לעיל, הערה 43), עמ' 530–531. אני מודה לחיים בדרדור על ששלח לי תצלום של הכתובת. התצלום המצורף כאן (איור 4) נעשה בידי זאב רובין.
48. ראה: י"נ אפשטיין, 'לכתובת כורזין שו' 2–3, תרביץ א' (תר"ץ), עמ' 152; הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות ב, חלק ב, עמ' 800. וראה גם: E.Y. Kutscher, in: F. Rosenthal, *An Aramaic Hand: book, I/2*, Wiesbaden 1967, p. 67: = stone bench.
49. ראה: זאב ייבין, 'בית-הכנסת בכורזין' — הצעה לשחזור פנים הקיר הדרומי, ארץ-ישראל יח (ספר אביגד), ירושלים תשמ"ה, עמ' 275. אני מודה לידידי ל"י רחמני על שיחתנו בעניין זה.
50. מעוז (לעיל, הערה 45), עמ' 13, 40. אני מודה לצבי מעוז על התצלום שהואיל לתת לי.
51. L.I. Levine, 'Excavations at the Synagogue of Horvat 'Ammudim'', *IEJ* 32 (1982), pp. 8–9. אני מודה לישראל לזין על התצלום שהואיל לתת לי.
52. באיר (לעיל, הערה 5), עמ' 399.
53. ראה: נ' אביגד, 'כתובת ארמית מבית-הכנסת העתיק באום אל-עמר', ידיעות יט (תשט"ז), עמ' 183–187.
54. על פסיפס ואבן (לעיל, הערה 1), עמ' 42.
55. האבן היתה חבויה במחסן ארעי, שבו נערמו חפצים שונים בעת העברת המכון לארכיאולוגיה מגבעת רם להר הצופים. היא נמצאת עתה באוסף המכון.
56. F.G. Hüttenmeister, 'The Aramaic Inscription from the Synagogue at H. 'Ammudim'', *IEJ* 28 (1978), pp. 109–121. ראה גם באיר (לעיל, הערה 5), עמ' 399. מ' סוקולוף העמידני על כך, שבתרגום ניאופיטי לכמרבר כ"א 18 מצויה הצורה 'תר' (= אתר).
57. ראה: צבי אילן ויצחק גל, 'כתובת-הקדשה של בית-הכנסת מצפון לטבריה', עידן 11 (תשמ"ח), עמ' 53–56. אני מודה לצבי אילן על התצלומים (ביניהם איור 7) ששלח לי.
58. את אפשרות הקריאה וההשלמה 'לנידבת' העלה לראשונה צבי אילן.
59. ראה: י' ברסלבסקי, 'כתובת עברית-ארמית בנוה', ידיעות ד' (תרצ"ו), עמ' 8–12.
60. ראה הלוחות שלפני מאמרו של מ' שפיצר, 'על האותיות שלנו', עלי עי"ן, מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים תשי"ב, עמ' 481–501. אני מודה

67. J. Naveh, 'Another Jewish Aramaic Tombstone from Zoar', *Hebrew Union College Annual* 56 (1985), p. 114, n. 23.
68. Fanny Vitto, 'Le décor mural des anciennes synagogues à la lumière de nouvelles découvertes', XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/5, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/5, Vienna 1981, pp. 361–370.
69. במאמר של פאני ויטו (בהערה הקודמת), מול עמ' 362, מופיע תצלום של כתובת ההקדשה על טיח, אך הטקסט עדיין לא פורסם. תצלום זה ראה גם L.I. Levine (ed.), *Ancient JEJ* 30 (1980), Pl. 27A. וראה גם: *Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 93. באייר (לעיל, הערה 5), עמ' 382, קורא את סוף הכתובת הזאת בצורה משובשת מאוד.
70. ראה: ד' בר"ג, 'פורת וא' נצר, 'עונת החפירות השנייה בבית-הכנסת של עירגרי', קדמוניות ה' (18) (תשל"ב), עמ' 53.
- לגב' עדה ירדני על שהשיגה לי העתק של תצלום זה.
61. כתצלום יש קו יורד לפני האות בית; הייתכן שיש לקרוא 'ובר אחוה', היינו 'בן אחיו'?
62. ראה אצל ברסלבסקי (לעיל, הערה 59), עמ' 11, הערה 15: ספר הישוב א', ירושלים תרצ"ט, עמ' 108; באייר (לעיל, הערה 5), עמ' 398. בתקופה זו הכינוי הרומו 'דנה' כבר לא היה בשימוש. ראה: E.Y. Kutscher, 'The Language of the Genesis Apocryphon', *Scripta Hierosolymitana* 4 (1957), pp. 4, 17–18.
63. ראה: מ' שובה, 'כתובת על עמוד של בית-כנסת מחברה', ידיעות י"א (תש"ה), עמ' 31–33.
64. Ronny Reich, 'A Note on the Aramaic Inscription from Kh. Habra' *Atiqot*, 14 (1980), pp. 96–98. אני מודה על תצלום זה לאגף העתיקות.
65. ראה: י' ירין, 'מצדה', ידיעות כ"ט (תשכ"ה), עמ' 125, הערה 93.
66. הציטוט ב'על פסיפס ואבן', עמ' 117, טעון תיקון.